

УДК 81'22: 398.21(045)

МЕДІАТОРИ ТА ПОСЕРЕДНИКИ У ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ: ДО ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Степаненко К. В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджено поняття «медіатор» та «посередник». Медіатори-посередники розглядаються як архетипні інваріанти з міфологічним підґрунтям, як функція дійових осіб казки, як образи та стани. Особливу увагу зосереджено на те, що медіатори-посередники слугують засобом переходу між казковими чарівними світами.

Ключові слова: чарівна народна казка, міф, архетип, медіатор, функції дійових осіб, посередники, казкові чарівні світи.

Stepanenko K. V. Mediators and intermediaries in a fairy tale: the problem of differentiation. The article highlights the notions of a "mediator" and an "intermediary" in a fairy tale. Fairy tales date back to the mythological ideas of the ancestors since the fairy tale was a transitional phenomenon between mythology and literature. And therefore, in the fairy tales one can observe the presence of two worlds - "our" and "that one" which provokes the hero to go to search for living and dead water, young apples, overcoming obstacles in the form of rivers, seas, fire, forest which is carried out with the help of intermediary objects.

Folk beliefs are revealed through the fairy tale, therefore, folklore has rich background for investigation. Fairy tale discovers mental and ethnic specifics of a particular nation. Reconstruction of the old beliefs system enables to analyze specific ethnic values. Fairy tale worlds depicted in the tales reveal old system of beliefs. Tale images can be explained by means of the archetype. Rituals of transition between the fairy tale worlds are the specific archetype invariants. Claude Lewis Strauss explained the notion of "mediators" as intermediaries between two elements, therefore softening extreme oppositions (i.e. life and death). Combination of the opposite components and mediators form mediative structure which is a sequence of logical elements that are a key to decoding mythology phenomena.

Another scientist to shed light onto mediators' role in fairy tale worlds is V. Propp. He identified a mediator as a function among 31 other functions of the main character. He emphasized that the functions of the character are constant, unchanging elements of fairy tales, their number is limited and the sequence of elements is strictly the same. One of those functions is getting a magic helper or a mediator. The mediator may be an animal (a horse, an eagle, etc.); items from which the mediators appear (an oak, an oven, a tree); subjects which have magic qualities (a sword, a harp, a mirror); supernatural abilities (e.g., the ability to transform into an animal).

Mediators can also be revealed as nature and human conditions of transition between the worlds. Thus, birth and death, initiation (as short-term death), meeting with the enemy, traveling and some other conditions and actions are considered to be the most important stages in human life and society and symbolize the transition between the worlds.

The study of the basis of the fairy-tale narrative enables the disclosure of the system of beliefs, images, symbols, ideas of the people, shaping the image of the world.

Key words: Fairy tale, myth, archetype, mediator, character functions, intermediaries, fairy tale words.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Знання та уявлення, релевантні для певної лінгвокультурної спільноти, знаходяться у фокусі уваги сучасного мовознавства та слугують основою для численних наукових розвідок. Важливим елементом культури народу є фольклор, особливо казки як поширений вид усної народної творчості. Вони віддзеркалюють архаїчне світобачення етносів і через це стають об'єктом зацікавлення дослідників у різних галузях: лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвістичної антропології й лінгвосеміотики. До найдавніших та найбільш поширених казок належать чарівні казки. Їм притаманні національна самобутність, прагнення до втілення ідеалу, пошук відповідей на екзистенційні питання, осмислення морально-етичних категорій, повчання та формування переконань як основи подальшого життя. В основі казки лежить чарівний світ, мета якого – втілення ідеалу людського існування.

Актуальність теми статті визначається увагою сучасного мовознавства до проблем концептуалізації, категоризації і ословлення світу колективною етнічною свідомістю і ролі в цих процесах архетипного начала, тому стаття пов'язана з такими актуальними напрямками сучасного мовознавства, як лінгвокультурологія, етнолінгвістика, лінгвістична антропологія, когнітивна семіотика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники цієї наукової проблеми фокусуються переважно на розмежуванні світів «нашого» і «того» (Л. Брицина, Г. Довженок), що і спонукає героя вирушати в дорогу з доланням перешкод за допомогою предметів-посередників. Виявленням специфічних медіаторів, якими для окремих народностей можуть бути побутові предмети, тварини, рослини, нежива природа, також присвячені численні дослідження, зокрема О. Мандебура [6], Н. П. Антоненко [1] та ін.

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є розгляд понять «посередник» та «медіатор»

у чарівній казці. **Завдання** статті полягає у встановленні змісту понять «посередник» та «медіатор» та визначенні їх функцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світогляд кожного народу відображений у його народній творчості. Казка є одним із найцінніших об'єктів аналізу, оскільки, згідно з В. Я. Проппом, «перейняла від більш ранніх епох їх соціальну і ідеологічну культуру» [7].

Чарівна народна казка як один із елементів усної народної творчості віддзеркалює специфіку ментальності та особливості світосприйняття етносу, який створює казковий наратив. Відновлення давньої системи образів дає змогу проаналізувати самотність народу та його етноспецифічні цінності. Так, казкові світи, змодельовані чарівною казкою, здатні відображати найдавніші уявлення людей про світоустрій, пояснювати незбагненне, реалізувати бажання вийти за межі табуованої дійсності і трансформуватися, змінивши долю через внутрішню зміну за допомогою випробувань і чарівних атрибутів. Знання, які містяться у свідомості казкових персонажів, висвітлюють особливості категоризації, концептуалізації і ословлення дійсності певним етносом.

Найяскравіше риси наївної картини світу і колективної свідомості народу відображаються в чарівних казках. Незважаючи на велику кількість різноманітних казкових сюжетів, всі вони мають щось спільне – розповідають про фантастичні події, випробування та подвиги героїв, які мають подолати перешкоди, випробування та перейти на інший рівень.

У казках простежується певна міжкультурна єдність казкових образів, яка, своєю чергою, може бути пояснена за допомогою архетипу як алгоритму пізнання і моделі поведінки, що переходить у наступні покоління [2]. Не випадково в картині світу давніх народів незалежно від відмінності їх мов і географічних регіонів чільне місце посідають сонце, місяць, зорі, блискавка, небо, земля.

Своєрідними архетипними інваріантами є з огляду на це «ритуали переходу» в інший світ з відповідними *медіаторами-посередниками* між світами: весільний обряд як перехід у інший статус, поховальний обряд як перехід у «потойбічний» світ, далека подорож – інше королівство, на іншу територію, за річку, за океан, через ліс, у небо – символізує потойбічний світ. К. Леві-Стросс зазначає, що медіатором може бути персонаж, річ, заняття, поняття як засіб поєднання двох світів [4, 4].

Цей дослідник одним із перших увів поняття медіаторства та пояснив його на прикладі міфів. К. Леві-Стросс стверджує, що всі ритуали складаються із перетворення чуттєвого досвіду засобами семіотичної системи; причини вибору і використання суспільством тих чи тих об'єктів залежать не лише від властивостей цих об'єктів, а і від символічного значення, яким їх наділяють [4, 104]. Науковець зауважує, що збірка міфів і казок могла б вміститися в багатьох томах, утім їх можна звести до невеликої кількості найпростіших типів, якщо за різноманітністю дійових осіб розглядіти деякі найпростіші функції [4, 212]. Унаслідок цього К. Леві-Стросс

виокремлював складові елементи, характерні для міфів, називаючи їх структурними одиницями. Міфом, своєю чергою, називається логічна будова, яка допомагає усвідомити перехід від життя до смерті. При цьому структура переходу пояснюється через протилежності, якими оперує міф і які уособлені поняттям міфема. Комбінації міфем утворюють різноманітні міфи. Як найдрібніші структурні одиниці, вони, однак, виражають певне відношення (наприклад, «добро завжди перемагає зло», «подібне породжується подібним», «життя та смерть витікають із одного начала»). Будь-яка міфічна думка оперує набором бінарних операцій (верх – низ, ясний – темний), а також протилежностей (добро – зло), які знаходяться в різноманітних опозиціях одне до одного. Міф оперує протилежностями та прагне до їх поступового зняття – медіації. Синхронно-діахронічна структура міфу дає логічну модель, код для розв'язання протиріч. Ланцюжок міфем забезпечує послідовну заміну однієї опозиції іншою, менш різкою. Цьому сприяє введення образів-медіаторів (туман, сажа, одяг, скальп та ін.).

Згідно з теорією К. Леві-Стросса, перехід від одного елемента до іншого не можливий, якщо не увести третій, перехідний елемент, який і є медіатором. Після цього один із крайніх елементів та медіатор мають замінитись наступною тріадою та сформувати нову медіативну структуру. К. Леві-Стросс виокремив медіаторів першої, другої та інших ступенів, оскільки за допомогою опозицій та кореляцій можна продовжити логічний ланцюг: «Цей ланцюг медіаторів становить ніби послідовність логічних елементів, які дають ключ до розшифрування багатьох проблем...» [4, 236].

Так, туман – це перехід між небом та землею, скальп – перехід між війною та землеробством, головня – між диким та культурними рослинами, одяг – перехід від природи до культури, сажа – поєднує багаття (земля) та дах (небесне склепіння). Отже, ланцюжок медіаторів слугує логічним ключем для відповіді на багато міфічних питань: чому бог роси є також хазяїном тварин, чому бог багатого одягу – це найчастіше Попелюшка чоловічої статі та ін. [3, 205–206].

Ще одним дослідником, що звернув увагу на посередників між світами, є В. Я. Пропп [7]. Однак розгляд цього питання пов'язаний з проблемою виявлення функцій дійових осіб казкового наративу, оскільки отримання помічника-посередника є однією з функцій центрального персонажа.

В. Я. Пропп уважав, що однією із найважливіших особливостей казки є те, що складові частини одного твору можуть бути перенесені до іншого (напр.: з бабою-ягою можна зустрітись у різних казках та найрізноманітніших сюжетах), а також те, що сюжети тісно переплетені між собою. Оскільки у казці є постійні та змінні величини, то її елементи часто бувають взаємозамінюваними (у сюжеті «змія викрадає царівну», змія може бути замінений на Кошія, птаха, чаклуна): «Міняються назви (а з ними і атрибути) дійових осіб, не змінюються їх дії чи функції... Це дає нам можливість вивчати казку за функціями дійових осіб». В. Я. Пропп наголошував, що повторюваність функцій дивовижна, оскільки,

незважаючи на різноманітність персонажів, їм при-
таманні ті самі функції: «функцій надзвичайно
мало, а персонажів надзвичайно багато». Відповідно
функції дійових осіб є сталими, незмінними елементами казки; їх кількість обмежена і послідовність елементів строго однакова.

Далі у праці «Морфологія чарівної казки» виокремлено 31 функцію дійових осіб казки. Однією з них є отримання героєм чарівного засобу / помічника. Чарівним помічником може бути:

- 1) тварини (кінь, орел і т. ін.),
- 2) предмети, з яких з'являються чарівні помічники (огниво з конем, дуб з кораблем),
- 3) предмети, що наділені чарівними якостями (мечі, гуслі, люстерко),
- 4) якості (напр., сила перетворюватись у тварину).

Значення посередництва, на думку В. Я. Проппа, полягає в тому, що ним позначена відправка героя з дому. До того ж нерідко можна помітити, що різноманітні чарівні помічники трапляються на шляху, пропонують свою допомогу, їх приймають у подарунок, їх дарують як винагороду після випробування. Варто зазначити, що функції можуть бути суміщені (відправник та дарувальник, дарувальник та помічник і т. ін.), а також те, що функцію чарівного помічника може мимоволі зіграти і негативний персонаж (наприклад, яга під час бою з героєм втікає і таким чином вказує на вихід в інший світ, виступаючи не лише як антагоніст, але і як помічник).

Витоки казки беруть від міфологічних уявлень предків, оскільки казка стала перехідним явищем між міфологією і літературою [5, 85]. А отже, у казках простежують наявність двох світів – «нашого» і «того», що спонукає героя вирушати на пошуки живої та мертвої води, молодильних яблук з доданням перешкод у вигляді ріки, моря, вогню, лісу, тридев'ятого царства за допомогою предметів-посередників – таких, як люстерко, яблуко, чобіток. Специфічними медіаторами для окремих народностей слугують обручка, вінок, вогонь, свічка, хліб, двері, яблуко, піч, ріка [6]. В англійських казках соловей пропонує чоловіку «gem» (дорогоцінний камінь), щоб стати багатим, «broom» (мітла, віник) використовується як засіб переміщення між небом і землею, «thunder» (грим) приносить звістку, за допомогою «beans» (бобів) дістаються неба.

Медіатори як посередники між казковими світами мають сакральне значення для народу і відповідно є одними з ключових компонентів для дослідження системи уявлень та цінностей етносу.

Характеризуючи особливості і функції медіаторів, Н. П. Антоненко пропонує визначення цього феномену і розробляє відповідну таксономію. Зокрема, під медіаторами усвідомлюються образи та стани (людини і природи) із семантикою переходу між світами [1]. Дослідниця додає, що для медіаторів характерна багаторівневість (нанизування), та наводить такий приклад для ілюстрації: «Іван-царевич поїхав у тридев'яте царство (подорож героя у інший міфосвіт); їхав-їхав та приїхав до синього моря (локус зустрічі з ворогом) ... та прилетіли на море тридцять три птахи (зустріч із представниками іншого світу)...».

Н. П. Антоненко виокремлює такі підгрупи медіаторів.

1. Медіанні агентиви (відсторонені від роботи, табується їх вихід із дому через неповноцінність, несамостійність, не належать до соціокозму та мають ознаки інфернальності). У ситуаціях ініціації героя, чаклунства, зустрічі з ворогом вирізняють:

- агентиви-помічники (можуть бути представлені анімальним, орнітальним, антропоморфним, інсектним, міфічним кодом, а також персоналіфікованими явищами природи);
- негативні агентиви;
- агентиви-метаморфози (орнітальний та анімальний код, «живе-неживе», «інфернальна істота, людина»).

2. Власне медіативи (характеризують канал зв'язку між світами, актуалізують зв'язок між реальним та потойбічним світом, кордон між світами).

3. Предикативні дії (виконання сакральних дій, які уможливають відновлення краси героя та постановня його у новій якості, можливість народження дитини, дії страти та підготовки до смерті).

4. Медіанні інструментиви (предмети, за допомогою яких людина може проникнути із одного світу в інший, зокрема палиця – атрибут подорожнього, вода жива та мертва, рукав, шапка та ін.). Ці інструментиви реалізують воскресіння героя, ідентифікатора смерті, засіб приваблення помічника із іншого міфосвіту, чаклунство.

5. Медіативні локативи (міфологеми, що поєднують світи, наприклад: поле, озеро, двір, сад, хатина, комора, дуб, берег).

6. Медіативні темпоралі (світанок, ранок, захід, ніч, північ).

7. Стан неповної фактивності людини (сон, напівсон, безтяма, галюцинації – як час для метаморфоз, перетворень, чаклунства, співвідношення сну зі смертю).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Народження та смерть, ініціація (як короткочасна смерть), зустріч з ворогом, подорож та деякі інші стани і дії вважаються найбільш важливими етапами у житті людини та соціуму і символізують перехід між світами. У таких ситуаціях переходу обов'язкові місце обряду, темпоральна характеристика ситуації, атрибутика та власне медіатори-посередники, кожен з яких виконує окрему функцію.

У сучасних дослідженнях з'являється тенденція до вивчення підґрунтя казкового наративу, розкриття системи вірувань, образів, символів, уявлень народу, що формують його картину світу. Образ світу у колективній свідомості етносів, співвідношення загальнолюдського та національно-специфічного компонентів етнічної моделі світу залишається одним з актуальних питань сучасного мовознавства, що дає змогу слухачам та читачам наративу отримати уявлення про дії, події, персонажів; а неантропоморфні медіатори-посередники казкових світів, зокрема, створювати ментальні моделі реального світу та, внаслідок цього, серед розмаїття образів вони заслуговують особливої уваги. Проблема визначення реальних та уявних, ірреальних світів, переходу між ними та посередників входить у число найважливіших екзистенційних питань, що знаходить відображення у чарівних казках. Отже, сьогодні чарівна казка – це не лише об'єкт лінгвістичних розвідок. Вона має перспективи вивчення у міждисциплінарному і трансдисциплінарному ракурсах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко Н. П. Психологические ассоциативы и их реализация в русской волшебной сказке: медиаторы между мирами [Электронный ресурс] / Н. П. Антоненко. – Режим доступа: <http://docplayer.ru/amp/35501438-Psihologicheskie-associativy-i-ih-realizaciya-v-russkoj-volshebnoj-skazke-mediatory-mezhdu-mirami.html>.
2. Биконя А. Г. Народна казка у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених [Електронний ресурс] / А. Г. Биконя. – Режим доступу: www.etnolog.org.ua.
3. Кравченко Н. К. «Дискурс и дискурс-анализ: краткая энциклопедия» / Н. К. Кравченко. – К. : ТОВ «НВП «Интерсервис», 2017. – 288 с.
4. Леви-Стросс К. Структурная антропология / Клод Леви-Стросс. – Москва : Эксмо Пресс, 2001. – 511 с.
5. Левчук Т. П. Казкова інтенція літератури / Т. П. Левчук // Феномен казки в літературі, фольклорі і медіа : [матеріали Міжнародної наукової конференції]. – Бердянськ, 2014. – 85 с.
6. Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності / Олеся Мандебура. – К. : ІПіЕНД, 2011. – 276 с.
7. Пропп В. Морфология волшебной сказки / Владимир Пропп. – Москва : Лабиринт, 2001. – 257 с.